
SLOWED SERBIAN DEVELOPMENT IN THE EARLY 19TH CENTURY UNTIL WORLD WAR II

Veroljub Bojičić

Primary school "Milovan Glisic", Valjevska Kamenica, Republic of Serbia
veroljub@gmail.com

Abstract: Permanently economic backwardness of Serbia (as, after all, and most of the Balkan countries) compared to the Western and Central Europe always makes actual causes of this trend. Of course, there is no simple and straightforward answer. The prevailing opinion is that the countries of South Eastern Europe, because of the specificity of its historical development, primarily in the age of the first industrial revolution lost pace compared to the rest of the continent and found themselves at a disadvantage, which can not fail to compensate. Such thinking usually implies the necessity to southeast Europe, or Balkans, pass the path of development identical western European way. However, whether it the only model that leads to creation of economically prosperous and socially stable society or priority should be given to understanding the local specificity and optimally use them in order to build a welfare state? Serbia can now be classified as countries that have not successfully passed the transition period from a socialist to neoliberal capitalist system. The reasons for this here we can not discuss in detail, but we will mention the most difficult challenges facing the country has faced since the collapse of socialist Yugoslavia until today. These are, first, the Yugoslav wars, including them in the armed conflict with the NATO alliance in 1999, economic sanctions and international isolation in the last decade of the last century, the unsuccessful privatization of public enterprises in the years of the autocratic regime of Slobodan Milosevic after him and, as a consequence, worsening the situation of workers who will be a key generator of losing confidence in democratic government and return to the main political scene those who in the 1990s were the protagonists of the Yugoslav wars, and who were the main culprits for the degradation of the international reputation of the Serbian nation is unprecedented in the history of Serbia. Today Serbia is far closer to autocracy rather than democracy, exposed internal political violence, with non-free state institutions, unclear status of Kosovo and Metohija and undefined national borders. Omnipotent Government is trying to attract foreign investors by promoting its own citizens as cheap labor for which workers' rights are not applicable in the present developed societies. Essentially an important answer to the question why Serbia today so gloomy and hopeless. We will try to clarify the situation somewhat emphasis on the social history of modern Serbia.

Keywords: Serbia, economic and social development, the peasantry, the bourgeoisie

USPORENI RAZVOJ SRBIJE OD POČETKA 19. VEKA DO DRUGOG SVETSKOG RATA

Veroljub Bojičić

Osnovna škola "Milovan Glisic", Valjevska Kamenica, Republika Srbija
veroljub@gmail.com

Apstrakt: Permanentno ekonomsko zaostajanje Srbije (kao, uostalom, i većine balkanskih država) za Zapadnom i Srednjom Evropom vazda održava aktuelnim pitanje uzrokâ tog trenda. Razume se, jednostavan i jednoznačan odgovor ne postoji. Preovlađuje mišljenje da su zemlje jugoistočne Evrope, zbog specifičnosti svog istorijskog razvoja, pre svega u doba prve industrijske revolucije izgubile tempo u odnosu na ostatak kontinenta i našle se u zaostatku koji nikako ne uspevaju da nadoknade. Ovakvo razmišljanje obično implicira neophodnost da evropski jugoistok, odnosno Balkansko poluostrvo, prođe razvojni put identičan zapadnoevropskom putu. Da li je, međutim, to jedini model koji vodi stvaranju ekonomski bogatog i socijalno stabilnog društva ili prioritet treba dati razumevanju lokalnih specifičnosti i njih optimalno iskoristiti s ciljem izgradnje *države blagostanja*? Srbija se danas može svrstati u države koje nisu uspešno prošle tranzicioni period iz socijalističkog u neoliberalni kapitalistički sistem. O razlozima za to ovde ne možemo opširnije raspravljati, ali ćemo navesti najteža iskušenja s kojima se

zemlja suočila od raspada socijalističke Jugoslavije do danas. To su, najpre, jugoslovenski ratovi, uključujući u njih i oružani sukob s NATO alijansom 1999. godine, ekonomske sankcije i međunarodna izolacija u poslednjoj deceniji prošlog veka, neuspešne privatizacije društvenih preduzeća u godinama autokratskog režima Slobodana Miloševića i nakon njega i, kao posledica toga, pogoršanje položaja radnika koje će biti ključni generator gubljenja poverenja u demokratske vlasti i povratak na glavnu političku scenu onih koji su 1990-ih godina bili protagonisti jugoslovenskih ratova i glavni krivci za srozavanje međunarodnog ugleda srpskog naroda bez presedana u istoriji Srbije. Današnja Srbija je daleko bliža autokratiji nego demokratiji, izložena unutrašnjem političkom nasilju, s neslobodnim državnim institucijama, nejasnim statusom Kosova i Metohije i nedefinisanim državnim granicama. Svemoćna državna vlast pokušava da privuče strane investitore tako što sopstvene građane promovise kao jeftinu radnu snagu za koju ne važe radnička prava prisutna u razvijenim društvima. Suštinski važan je odgovor na pitanje zašto je današnjica Srbije tako nevesela i besperspektivna. Mi ćemo pokušati da donekle razjasnimo stanje stvari osvrtnom na socijalnu istoriju moderne Srbije.

Ključne reči: Srbija, ekonomsko-socijalni razvoj, seljaštvo, buržoazija

U nauci postoji dilema da li u razvoju narodâ glavnu ulogu imaju unutrašnji socijalni i ekonomski činioci ili uslovi koji vladaju u međunarodnoj ekonomiji. Preciznije rečeno, da li je nepovoljna spoljnotrgovinska struktura²⁸⁴ slabije razvijenim državama nametnuta od strane ekonomskih sila ili je ona rezultat nesposobnosti ili odsustva htenja domaćih elita da strukturiraju optimalan privredni ambijent? Moglo bi se reći da na razvoj deluju i spoljni i unutrašnji faktori, ali postoje primeri koji pokazuju da su neke države uprkos nepovoljnom početnom položaju uspele da se trajno pozicioniraju kao ozbiljni učesnici u svetskoj tržišnoj utakmici.²⁸⁵ U slučaju Srbije i ostalih balkanskih država, zakasneli razvoj se delimično mora razmatrati u kontekstu tereta osmanskog nasleđa, koje je nosilo izrazito nepovoljne prerogative za formiranje kapitalističkog poslovnog mentaliteta.

Srbi su prvi među balkanskim narodima, početkom 19. veka, počeli završnu fazu borbe za oslobođenje od turske vlasti, vlasti koja je u verskom, kulturnom, civilizacijskom pogledu bila duboko inkompatibilna pokorenim narodima jugoistočne Evrope. Ta borba bila je od početka uspešna, tako da je Srbija već 1815. godine suštinski obnovila svoju državnost, iako je na formalnu nezavisnost od Osmanskog carstva morala da čeka do 1878. godine. Međutim, ekonomski i socijalni razvoj moderne srpske države bio je veoma usporen. Odgovor na pitanje zašto treba potražiti u ekonomsko-socijalnoj strukturi koja se razvijala vekovima i koju nije bilo moguće promeniti tokom nekoliko decenija. U Srbiji pod turskom vlašću nije izvršena predindustrijska podela na poljoprivrednu, zanatsku i trgovinsku delatnost, podela koja je u Zapadnoj Evropi predstavljala uvod u industrijsku eru. Sloj seoskih trgovaca, koji se pojavio još krajem 18. veka, u vreme turske vlasti, i koji je predstavljao začetke srpske buržoazije, nije predstavljao relevantnu snagu koja bi se nakon 1815. godine suprotstavila apsolutističkoj vlasti kneza Miloša Obrenovića, koga su podržavale konzervativne monarhije – Rusija, Austrija i Turska. Obrenović je bio dovoljno moćan da limitiranjem površine zemljoposeda u individualnom vlasništvu onemogući ozbiljniju imovinsku diferencijaciju u srpskom selu i tako spreči akumulaciju kapitala neophodnu za početke ozbiljnih kapitalističkih odnosa.²⁸⁶ Srpska seoska zajednica – bilo da je reč o seoskoj zadruzi ili inokosnoj porodici – ostaće prepreka imovinskoj diferencijaciji i stvaranju krupnog zemljoposeda, koji bi pokrenuo akumulaciju kapitala bez koje industrijalizacija nije bila moguća. Osim toga, socijalna imobilizacija seljaštva i njegova autarkična privreda destruktivno će delovati na razvoj unutrašnjih tržišta robe i radne snage, neophodnih za uspostavljanje naprednih

²⁸⁴ Veća vrednost izvoza sirovina i poluproizvoda od uvoza gotovih proizvoda, što implicira deficit spoljnotrgovinskog platnog bilansa.

²⁸⁵ Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941: успорени напредак у индустријализацији*, Клио, Београд 2004, 12-13. Kao zemlje koje su se uspešno prilagodile zahtevima svetskog tržišta autorka navodi Švedsku, Dansku i Švajcarsku – *nav. delo*, 13.

²⁸⁶ Knez Miloš Obrenović je 1836. godine doneo Uredbu o okućju kojom je propisan egzistencijalni minimum koji se nije mogao otuditi kao kompenzacija za prezaduženost vlasnika imanja. Uredbama iz 1861, 1897. i 1898. egzistencijalni minimum je uvećan. Time se, pored opstrukcije imovinske diferencijacije, seljak trajno vezivao za svoj zemljoposed; to opet znači da mu je ograničavana mogućnost raspolaganja sopstvenom imovinom. Zakonodavci su time nametnuli slabu socijalnu mobilnost i sprečavali stvaranje srednjeg i krupnog zemljoposeda – *Социјална историја Србије*, 39-42.

kapitalističkih odnosa. To će političkoj eliti omogućiti gotovo potpuni monopol delovanja u svim aspektima društvenih odnosa.²⁸⁷

Mladen Lazić skreće pažnju na jednu specifičnost koja će imati veliki uticaj na razvoj srpskog novovekovnog, pa i savremenog društva. "Politička i pravna dezorganizacija predmoderne Imperije (Turske – V. B.), način na koji je Srbija sticala nezavisnost (bune i ratovi) i patrijarhalni tip društvene organizacije podrazumevali su da je nasilje igralo izuzetno veliku ulogu na ovim prostorima, i to nasilje koje je prvenstveno bilo povezano s ličnim odlikama aktera, a ne sa organizovanim delovanjem državnih aparata. Srpski vladari su na čelo države stupali kao ratničke vođe, a tako su i okončavali svoju vladavinu, bivajući ubijeni ili nasilno smenjivani. U dovođenju na vlast, kao i u smenjivanju, pored političke oligarhije ('starešina'), značajnu ulogu imali su i vojska i (muško) stanovništvo ('skupštine')." Do kraja šeste decenije 19. veka razvoj srpske države tekao je u pravcu formiranja "zatvorene proširene patrijarhalne seoske zajednice". Na njenom čelu stajao je 'starešina', odnosno 'gospodar', termini koji su odgovarali organizaciji upravo patrijarhalne zajednice i imali prednost nad terminom 'vladar' države. U društvu kojim je dominirao sitan seljački posed postepeno je institucionalizovana ekonomska i politička diferencijacija, čija je posledica bila bogacenje uskog društvenog sloja na bazi političkih privilegija.²⁸⁸

„Društvo u Srbiji, od sticanja autonomije pa sve do kraja XIX veka, odlikuje, dakle, na političkom planu, smena autokratskih i oligarhijskih poredaka, oslonjenih na masovnu mobilizaciju seljaštva.“ Stvaranje društvene grupe koja bi bila posrednik između seljaštva i političke oligarhije bilo je izrazito usporeno, i to iz dva razloga: prvo, društveni uspon zavisio je prvenstveno od države i politike a ne od ekonomije; drugo, politička elita težila je zaštititi seljaka od imovinske diferencijacije i delovanja tržišnih odnosa, stvarajući time u seljačkoj masi jaku bazu za legitimitet svoje vlasti. Na taj način Srbija je došla u situaciju u kojoj modernizacija države nije praćena odgovarajućom modernizacijom društva. Nakon 1881. godine doneto je više naprednih zakona („o štampi, zborovima i udruženjima, sudskoj nezavisnosti, stajaćoj vojsci, narodnoj banci, obaveznom osnovnom obrazovanju“). Na drugoj strani, izrazitu dominaciju u stranačkom životu preuzeće retrogradna Narodna radikalna stranka, koja će, oslanjajući se na masovnu podršku seljaštva, činiti sve da onemogući ili bar uspori kapitalističku modernizaciju društva.²⁸⁹

Ključna uloga države i njena kontrola celokupnog društva usloviće to da kapitalizam u svojoj početnoj fazi u Srbiji poprimi odlike „političkog kapitalizma“ (prema Veberovoj klasifikaciji). To je praktično značilo da je sticanje ekonomske moći zavisilo od veza sa političkom oligarhijom. Dalje, državno upravljanje ekonomijom, uglavnom zasnovano na netržišnim principima, ne samo da je znatno usporavalo akumulaciju kapitala i ometalo stvaranje modernih kapitalističkih preduzeća, već je praktično diskvalifikovalo nastanak „klase zasnovane na privatnom kapitalu, koja bi mogla predstavljati protivtežu državi“.²⁹⁰

Ovakvi odnosi u politici, društvu i ekonomiji, nastali u 19.veku, generisali su anomalije koje će se održati ne samo tokom 20. veka, već će se preneti i u savremenu Srbiju. Simbiotski odnos između političke elite i – do vremena socijalističke Jugoslavije – brojčano izrazito nadmoćnog seljačkog sloja (koji je, zahvaljujući državnoj politici, bio onemogućen da stvara „vlastitu akumulaciju“, ali i zaštićen od slabe kapitalističke klase) do ekstrema je usporavao kapitalistički razvoj. Oslanjanje vlasti na seljačku masu, koja je zbog svog oskudnog obrazovanja bila podložna najraznovrsnijim demagoškim manipulacijama, kao i nemoć buržoazije da utiče na politiku, stvorilo je bazu za kontinuirano reprodukovanje autoritarnih režima od kneza Miloša Obrenovića do kralja Aleksandra Karađorđevića. Takva simbioza vlast-seljaštvo nestaje tek nakon 1945. godine, kada socijalističke vlasti sprovode industrijalizaciju seljaštva uz iznuđeni uslov da novopečeni fabrički radnici zadrže svoje sitne zemljišne posede.²⁹¹

Dok je buržoazija jačala državu ulazeći u njenu upravljačku strukturu i time slabila sopstvene šanse da se konstituiše kao stabilna i nezavisna klasa, slično su se ponašali pripadnici srednjeg sloja – činovnici, koji su bili direktan "proizvod" vlasti, kao i intelektualna elita, koja je u samoj Srbiji počela da se formira tako što je državna vlast stipendirala njeno školovanje na evropskim univerzitetima. Putem veoma aktivnog propagiranja oslobodilačkih

²⁸⁷ Лазих, Младен, "Друштвени односи у Србији у време закаснелог капиталистичког развоја", у: *Годишњак за друштвену историју* 3, 2009, 26.

²⁸⁸ Isto, 33-34.

²⁸⁹ Isto, 35-37.

²⁹⁰ Isto, 37.

²⁹¹ Isto, 37-38.

ratova kao primarnih ciljeva Srbije u veoma dugom vremenskom razdoblju od nekoliko decenija,²⁹² intelektualna elita je državu konstantno postavljala na centralno mesto u okviru srpskog društva.²⁹³ Pripadnici intelektualne elite, koja je po logici stvari trebalo da bude ključni pokretač i sprovodilac modernizacionih procesa, bili su deo državnog aparata. Dubravka Stojanović za univerzitetske profesore piše: "Sretali smo ih kao predstavnike gradske vlasti, šefove raznih stručnih komisija, ljude koji su kao pojedinci bili nosioci velikih modernizacionih projekata u glavnom gradu. Istovremeno, veliki broj ovih imena nalazio se među poslanicima skupštine i ministrima, kao i u vođstvu političkih stranaka." Od veza sa državom i političkom elitom direktno je zavisio uspeh pripadnika intelektualne elite.²⁹⁴

Jedan od ključnih uzroka zaostajanja Srbije jeste taj što je srpska politička elita ekonomsku modernizaciju zemlje kontinuirano podređivala političkim ciljevima. „U stvari, (...) srpska politička elita (koja je nesumnjivo imala vodeću ulogu i u Kraljevini Jugoslaviji), bila je skoro opsesivno usmerena na državotvorne ciljeve, kontinuirano im podređujući sveukupne društvene resurse, pa i po cenu njihovog masovnog uništenja (kao što se, tokom Prvog svetskog rata, dogodilo kako sa materijalnim dobrima tako i sa ljudskim snagama Srbije). Formirajući jedinstvenu južnoslovensku državu, ta je elita sebe (i društvo) opteretila ogromnim (i, kako se na kraju pokazalo, nesavladivim) zadatkom da integriše stanovništvo koje je bilo izrazito nehomogeno u svim društvenim dimenzijama.“ Nejaka buržoazija bila je podređena političkoj eliti, odnosno, u Jugoslovenskoj kraljevini, nacionalnim političkim elitama, međusobno suprotstavljenim, zbog čega su i nacionalne ekonomske elite u jugoslovenskoj zajednici bile međusobno zavađene. Zato „nerazvijena buržoazija nije tada uspela da stavi pod svoju kontrolu državne aparate i primarno ih upotrebi kao instrumente ekonomske akumulacije (koja bi predstavljala pogonsku osnovu modernizacije), već je, nasuprot tome, politička elita zadržala prvenstvo u korišćenju društvenih snaga (nekada, kao tokom Prvog svetskog rata, u besprimernim razmerama) radi ostvarivanja vlastitih ciljeva“.²⁹⁵

Zbog svoje ekonomske slabosti i malobrojnosti svog vrha, trgovački sloj – koji je, kako je rečeno, predstavljao temeljni činilac buržoazije – činio je sve da, oslanjajući se na državu, sačuva svoj privilegovan položaj i samim tim omete razvoj tržišnih odnosa i preduzimačkog duha. To se, razume se, krajnje nepovoljno odražavalo na industrijalizaciju. Državi je bilo u interesu da održava samo vojna industrijska postrojenja, a da bi čuvala socijalni položaj sitnosopstveničkog seljaštva, zatim privilegije predindustrijskog zanatstva i pomenutog trgovačkog sloja, i sama je ometala razvoj tržišnih odnosa.²⁹⁶

Položaj domaće buržoazije dodatno je oslabljen visokim učešćem stranog kapitala (oko 60% u industriji i finansijama), koji ima veoma ograničen, ako ne i štetan, uticaj na ekonomski razvoj zemlje.²⁹⁷ Umesto da podstiče jačanje buržoazije i građanske klase, država je, pored već pomenute etatizacije, redovno donosila zakone koji su štitali pretkapitalističke oblike privrede. Zakon o okućju bio je jedan od onih koji su imali najteže posledice po socijalni i ekonomski razvoj zemlje.²⁹⁸

Nejaka srpska industrija i zanatstvo su politikom sopstvene vlade bili izloženi konkurenciji ekonomski superiornih sila. Pokazalo se da Srbija nije sposobna da se funkcionalno prilagodi zahtevima međunarodnog tržišta. Delimično je to rezultat političkih teškoća u kojima se država nalazila, ali je po našem mišljenju ključni razlog za ekonomsko zaostajanje nepovoljna unutrašnja privredna struktura (nerazvijena industrija, zaostala poljoprivreda, orijentacija na ratarstvo uz zapostavljanje stočarstva, loša saobraćajna infrastruktura, nepovoljan odnos domaćeg i stranog kapitala), odsustvo podsticajnog ambijenta za moderno kapitalističko preduzetništvo, nerazvijeno unutrašnje

²⁹² A možda i čitav jedan vek, ako za polaznu tačku te propagande uzmemo nastanak *Načertanija*, 1844. godine, pa i preko tog vremenskog intervala, uzimajući u obzir ulogu srpskih intelektualaca u pokretanju ratova na jugoslovenskim prostorima 1990-ih godina.

²⁹³ Isto, 38-39.

²⁹⁴ Лазић, М., "Друштвени односи у Србији...", 31-32; Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Србије 1890-1914*, Удружење за друштвену историју, Београд 2008, 190-191.

²⁹⁵ Лазић, М., "Друштвени односи у Србији...", 17-20, 23.

²⁹⁶ Isto, 27-29.

²⁹⁷ Isto, 15. O nepovoljnom odnosu između inostranih investicija i ekonomskom razvoju zemalja u koje se strani kapital investira videti: Тома Пикети, *Капитал у XXI веку*, prev. s francuskog Kristina Bojanović, Akademska knjiga, Novi Sad 2015, 82, 85 i napomena 35 na str. 85.

²⁹⁸ Лазић, М., "Друштвени односи у Србији...", 16-17; napomena 35 na str. 17 navedenog dela; Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије*, 39-42.

tržište. Ekonomski liberalizam, koji je srpska vlast forsirala, omogućavao je intenzivan uvoz inostranih proizvoda i samim tim gušio domaću zanatsku i fabričku proizvodnju. S obzirom na to da su inostrana tržišta već bila podeljena između zapadnih ekonomskih sila, srpski proizvođači mogli su da traže šansu samo na domaćem terenu. Međutim, nje ni tu, zbog slabe potražnje i ponude inostrane robe, nije bilo.²⁹⁹

Srbiji je nedostajao preduzetnički sloj koji poseduje kapital i ispoljava poslovnu inicijativu. Pošto je Srbija iz vremena turske vlasti izašla bez gradskih zanatlija, prvi preduzetnici bili su trgovci, koji su i formirali građansku klasu. Na selu nije bilo kapitalističkog potencijala, koji je odigrao tako važnu ulogu u razvoju zapadnoevropskih zemalja. Zakasnela izgradnja tržišne privrede i spoljnopoličke prepreke izvoznj privredi nepovoljno su delovale na investicionu klimu. Tek od 1906, kada je započeo srpsko-austrougarski carinski rat, oslobođen je srpski preduzetnički polet.³⁰⁰ Međutim, i nakon toga Srbiji je bila deficitarna u pogledu preduzetničke dinamike, kapitala i tehničkog i organizacionog znanja.³⁰¹

S obzirom na to da je Srbija kasnila s ravnopravnim uključivanjem u međunarodnu privredu, bilo je logično da država dâ podsticaj za nadoknađivanje tog zaostajanja. To je moglo da se uradi putem ulaganja državnog kapitala, poreskih olakšica, osnivanjem državnih preduzeća, carinskom politikom, obrazovanjem stručnih kadrova, izgradnjom saobraćajne infrastrukture. Međutim, srpske vlasti su nakon 1878. godine odlučujuće greške napravile u pogledu carinske politike i favorizovanja inostranih investitora.³⁰²

Bitna specifičnost Srbije u odnosu na zemlje Zapadne Evrope bila je ta da je najveći procenat najamnih radnika u fabrikama bio vezan za zemlju ("industrijalizovani seljaci"). Zakonodavci su nastojali da ovaj anahronizam iz 19. veka zadrže i duboko u 20. veku, odnosno sve do Drugog svetskog rata. O tome rečito govori održavanje Zakona o okućju iz 1836. godine. I pored njegove svrhe da seosko stanovništvo sačuva u kakvoj-takvoj socijalnoj sigurnosti, on je, s druge strane, onemogućavao profesionalnu specijalizaciju u gradu i na selu i vezivao preveliku radnu snagu za seoska imanja.³⁰³

Stalni nedostatak domaće kvalifikovane radne snage predstavljao je jedan od ključnih razloga usporenog razvoja srpske privrede. Na manjak kvalifikovanih radnika uticalo je nekoliko čimilaca. Jedan od njih je visok natalitet, koji predstavlja veoma ozbiljnu prepreku za prelazak poljoprivrednih društava u industrijska. Veliki broj dece u prosečnoj srpskoj porodici zahtevao je visoke troškove za njihovo školovanje, a isti problem pred celo društvo postavljao je veliki procenat maloletnih lica u ukupnoj populaciji. Kratak životni vek (očekivano trajanje života u Kraljevini Jugoslaviji bilo je 1931. ispod 50 godina) uticao je na to da iskorišćavanje stručne radne snage bude vremenski prilično limitirano.³⁰⁴

Ne može se dovoljno naglasiti koliko je srpsko obrazovanje bilo u lošem stanju i koliko je takvo stanje negativno uticalo na ukupan razvoj društva. Dok je sredinom 19. veka stopa nepismenih u Skandinaviji iznosila iznosila 30%, u Engleskoj 33%, dotle je na Balkanu u isto vreme dostizala 95%; do kraja veka ona je u Srbiji smanjena tek na 83%! Tridesetih godina prošlog veka svedena je na nešto preko 50%. Osnovni uzroci ovakvog stanja bili su slabo razvijena školska mreža, nedostatak učitelja i nastavnika i loša opremljenost škola nastavnim sredstvima.³⁰⁵

Među ključnim razlozima za zaostajanje srpske industrije stajao je hronični nedostatak kapitala. U situaciji stalnog nedostatka novca, kreditni rejting zemlje bio je nizak. S obzirom na to da su pretežan deo kapitala srpskih i jugoslovenskih banaka činili depoziti, one su privrednicima mogle da daju samo kratkoročne kredite. Osim toga, zbog teških ekonomskih uslova, ti krediti bili su izuzetno skupi, s kamatama od 20-30% u privatnim bankama, na koje su preduzeća, zbog ograničenih kreditnih mogućnosti Narodne banke, uglavnom bila upućena. Privrednici su se okretali i kreditiranju od strane inostranih banaka, ali su, zbog velikog finansijskog rizika, i one nametale visoke

²⁹⁹ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије*, 116-117, 147-148.

³⁰⁰ O dinamici osnivanja industrijskih postrojenja nakon početka carinskog rata svedoče sledeći statistički podaci: od 1873. do 1906. godine u Srbiji su osnovana 144 industrijska preduzeća, a od 1906. do 1911 – 284, dok se broj radnika u periodu 1906 – 1911. gotovo utrostručio! – Стојановић, Д., *Калдрма и асфалт*, 178-179; Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије*, 161.

³⁰¹ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије*, 148.

³⁰² Isto, 150-151, 155-156.

³⁰³ Isto, 234-236.

³⁰⁴ Isto, 239, 280-282.

³⁰⁵ Isto, 282-283.

kamatne stope. Obaveze otplate velikog spoljnog duga sprečavale su državu da značajnija sredstva investira u domaću privredu. Zbog svega navedenog, čini se da su se strane investicije nametale kao neophodnost. Godine 1938, 51,5% akcija jugoslovenskih preduzeća bilo je u inostranom vlasništvu.³⁰⁶

ZAKLJUČAK

I pored svih slabosti, ne može se reći da socijalno-ekonomski razvoj Srbije od druge decenije 19. veka do Drugog svetskog rata nije protekao u znaku brojnih pozitivnih promena. Tradicionalna i stagnantna agrarna i porodična organizacija postepeno se raspala. Razvoj zanata uveo je u srpski etnički prostor tržišne odnose i mobilisao masu radne snage. Uključivanje Srbije u međunarodnu ekonomiju vodio je, iako prilično dugo odlaganom, industrijalizaciji, nastanku preduzetničkog sloja, jačanju radničke klase, unapređenju raznih vidova socijalnog staranja, promeni načina života velikog dela stanovništva, poboljšanja ishrane, zdravlja, obrazovanja i odnosa prema radu. Zato Mari-Žanin Čalić zaključuje “da srpski razvojni eksperiment može da izgleda neuspeo samo u poređenju sa zapadnim društvima. Posmatrano prema polaznoj tački ovog procesa, on je prokrčio put jednom snažnom, iako ‘usporenim’ napretku.” Za taj usporeni napredak presudni su bili sledeći činioci: 1. neproduktivna, ekstenzivna poljoprivreda, koja je Srbiji nanela veliku ekološku i ekonomsku štetu; 2. zakasnela “demografska reakcija” u smislu kontrole nataliteta i otvaranja granica za emigraciju viška stanovništva; 3. orijentacija radne snage na slabo isplative delatnosti, izazvana sporim rastom srpske industrije.³⁰⁷

LITERATURA

- [1] Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941: успорени напредак у индустријализацији*, Клио, Београд 2004.
- [2] Лазић, Младен, "Друштвени односи у Србији у време закаснелог капиталистичког развоја", у: *Годишњак за друштвену историју* 3, 2009.
- [3] Тома Пикети, *Капитал у XXI веку*, прев. с француског Кристина Војановић, Академска књига, Нови Сад 2015.
- [4] Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Србије 1890-1914*, Удружење за друштвену историју, Београд 2008.

³⁰⁶ Isto, 265, 267-273.

³⁰⁷ Isto, 425-428.